

# TOTEM

Tidsskrift ved Religionsvidenskab,  
Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet  
Nummer 31, forår 2013  
© Tidsskriftet og forfatterne, 2013

## **Bacheloropgave**

*Den spatiale vending i religionsvidenskaben?*  
- *En teoretisk sammentænkning af Henri Lefebvre og Peter L. Berger*

Af stud. mag ved Religionsvidenskab

Katrine Kjeldal Jørgensen

## **Indhold**

1. ABSTRACT .....	3
2. Indledning.....	3
3. Peter L. Berger: den sociale konstruktion af virkeligheden.....	4
4. Henri Lefebvre: produktionen af rum .....	8
5. Den sociale konstruktion af rum og virkelighed .....	12
6. Analyse af pave Gregor I's brev angående anglermissionen .....	16
7. Den spatiale vending i religionsvidenskaben? .....	20
8. Litteraturliste .....	22
9. Pensumliste .....	24

## **1. ABSTRACT**

*Within the last 20-30 years the spatial turn has been detectable in the humanities. However, it has not yet gained wide acceptance in the study of religion. This paper attempts to explore whether the spatial turn can be a beneficial perspective within the study of religion. This will be examined by unifying Henri Lefebvre's theory concerning the production of space with Peter L. Berger's theory regarding the social construction of reality. The conjoined theory is subsequently applied to the letter sent from Gregory the Great to abbot Mellitus containing instructions regarding the missionary work among the Anglo-Saxons. This paper concludes that in combination Lefebvre and Berger complements and amplifies each other, as the combination of the spatial and sociological perspective respectively provides a more complete view on the production of reality and the role played by religion in this process.*

## **2. Indledning**

I løbet af de sidste 20-30 år er der inden for human- og socialvidenskaberne sket en vending mod det spatiale, hvor disciplinerne er blevet optaget af at gentænke spatiale begreber og forklaringsmodellens relevans. Vendingen har betydet et fornyet fokus på, at menneskelivet, vores erkendelse og socialitet er situeret i rum, hvorved den spatiale vending er optaget af at vise rummet som en strukturerende agent (Fabian 2010, 28). Den spatiale vending kan ses som et opgør med den sproglige vending og dennes interesse for sprog og repræsentationer. I en lang periode i tænkningens historie er rummet og det materielle blevet opfattet som noget givet, immobilt og ikke-dialektisk, og fokus har i stedet været lagt på tid og historie (ibid., 21). Den spatiale vending er tæt forbundet med en konstruktivistisk tilgang til rummet, hvor det ikke ses som noget absolut givet eller som en *tabula rasa* (Knott 2005b, 9). I stedet er rummet dynamisk, relationelt og socialt produceret, og fokus er herved samfundsskabte rum, hvormed rumlige processer ses som samfundsmæssige processer (Fabian 2010, 24). At spatialiteten er social betyder netop, at rum hverken kan ses blot som materialitet eller repræsentationer, men at begge dele er indeholdt i rumbegrebet. Derfor er det ikke en vending bort fra tiden og historien men et

skift i fokus. Det er altså ikke en genoptagelse af en marxistisk materialisme, men en erkendelse af, at det sociale, epistemologiske og materielle er tæt forbundne.

En af de store teoretikere inden for den spatiale vending er den franske filosof og sociolog Henri Lefebvre (1901-1991). Han er en af det 20. århundredes mest indflydelsesrige tænkere med stor betydning for humangeografien og den kritiske kulturgeografi. Især *La Production de l'espace* fra 1974<sup>1</sup> fik stor gennemslagskraft, og mange nutidige teoretikere inden for den spatiale vending betragter Lefebvre og dette værk som deres teoretiske udgangspunkt (ibid., 22).

Inden for religionsvidenskaben er den spatiale vending endnu ikke for alvor slået igennem<sup>2</sup>. Denne opgave vil hævde, at den spatiale vending også her kan være et spændende perspektiv, og det vil nedenfor blive forsøgt at bringe (en lille del af) den spatiale vending ind i religionsvidenskaben på en produktiv måde. Dette vil blive gjort ved en sammentænkning af Lefebvres teori om den sociale produktion af rum og den anerkendte østrigsk-amerikanske religionssociolog Peter L. Bergers (1929-) teori om den sociale konstruktion af virkeligheden. Sammentænkningen skal vise, at de gensidigt komplementerer hinanden og tilsammen kan give et mere komplet og komplekst billede af, hvordan rum/virkelighed, og herved også religion, konstrueres. Begge teorier er af et sådant omfang, at behandling af disse begrænser sig til dele med betydning for opgavens formål.

Efter den indledende redegørelse for henholdsvis Berger og Lefebvre, og den efterfølgende sammentænkning, vil den kombinerede teori blive efterprøvet gennem en analyse af pave Gregor I's brev til Abbed Mellitus angående anglermissionen (Haar & Nørregaard 1974, 49-50). Dette vil ikke være en klassisk tekstanalyse eller religionshistorisk analyse, men i stedet have fokus på de rumlige aspekter, for at vise dette som en ny analysemetode inden for religionsvidenskaben. På baggrund heraf vil der følge en vurdering af den sammentænkte teoris anvendelighed og brugbarhed.

### **3. Peter L. Berger: den sociale konstruktion af virkeligheden**

---

<sup>1</sup> Oversat til engelsk i 1991 under titel *The Production of Space* af Donald Nicholson-Smith. Her benyttes oversættelsen.

<sup>2</sup> Nogle har dog beskæftiget sig med religion i den spatiale vendings perspektiv, fx Kim Knott og Jesper Østergaard

Berger er en ledende skikkelse inden for religionssociologien. Sammen med den tyske sociolog Thomas Luckmann (1927-) udgav han i 1966 *The Social Construction of Reality: a Treatise in the Sociology of Knowledge*<sup>3</sup>, som blev et centralt teoretisk bidrag til videnssociologien og spillede en afgørende rolle i udviklingen af socialkonstruktivismen. Som bogens titel antyder, ser Berger og Luckmann virkeligheden<sup>4</sup> som socialt konstrueret, og det er videnssociologiens opgave at analysere processerne, hvorigennem denne konstruktion finder sted (Berger & Luckmann 1991, 13). Året efter udgav Berger bogen *The Sacred Canopy: Elements of a sociological Theory of Religion*<sup>5</sup>, i hvilken han applicerer videnssociologiens teoretiske perspektiv på religion. Med disse udgivelser giver Berger en beskrivelse af, hvilke mekanismer, der indgår i den sociale konstruktion af virkeligheden, samt religionens position heri.

Ifølge Berger, er alle samfund et verdensbyggende foretagende, hvorved mennesket forsøger at skabe stabile og ordnede strukturer for livet – en stabilitet der ikke er biologisk givet (Berger 1990, 6). Denne konstruktion bliver herved en nomiserende aktivitet, og netop nomiseringen ser Berger som samfundets vigtigste funktion (ibid., 22). Det er samfundet, der strukturerer, distribuerer og koordinerer menneskets verdensbyggende aktivitet, og kun gennem samfundet kan produkterne af denne aktivitet vare ved over tid (ibid., 7). Men et fundamentalt problem er, at eftersom kulturens og samfundets strukturer bestandigt må produceres og reproduceres, har de en indbygget skrøbelighed og ustabilitet. Skabelsen af et samfund, og et nomos, sker i en dialektisk proces, der medfører, at samfundet er et menneskeligt produkt og ikke andet end dette; et produkt som dog til stadighed virker tilbage på dets producent. På denne måde producerer mennesket både sig selv og verden – eller rettere, producerer sig selv i verden. Samfundet konstitueres og vedligeholdes herved gennem menneskelig aktivitet og har ikke nogen realitet uden for denne aktivitet; dog er det en ligeså vigtig pointe, at mennesket heller ikke kan eksistere uden for samfundet (ibid., 7;3).

Den dialektiske proces, der konstituerer samfundet, består af tre trin: eksternalisering, objektivering og internalisering. Kun hvis disse elementer ses i sammenhæng, kan man opnå en adækvat forståelse af, hvordan et samfund konstrueres og opretholdes. Eksternalisering beskriver Berger som den proces, hvor menneskets mentale

---

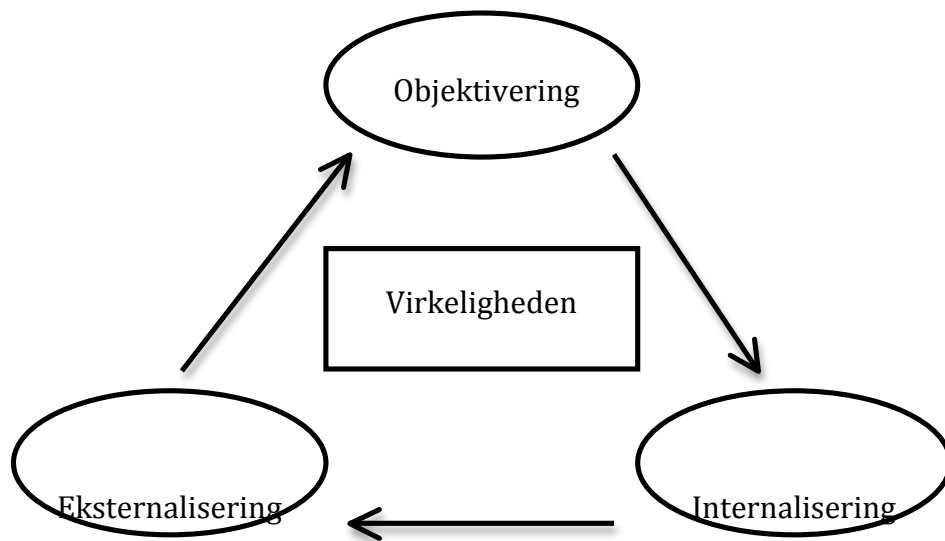
<sup>3</sup> Her benyttes udgaven fra 1991

<sup>4</sup> Berger og Luckmann definerer virkeligheden som ”a quality appertaining to phenomena that we recognize as having a being independent of our volition” (Berger & Luckmann 1991, 13)

<sup>5</sup> Her benyttes udgaven fra 1990

og fysiske aktivitet udgydes i verden, og den er derved processen, hvor samfundet bliver et menneskeligt produkt. Objektiveringen er følgelig det trin, hvor produkterne af eksternaliseringen opnår en realitet, der konfronterer mennesket som en ekstern fakticitet; samfundet bliver her en virkelighed *sui generis*. Endelig er internaliseringen det trin, hvor mennesket gentilegner sig virkeligheden, hvorved verden transformeres fra strukturer i den objektiverede verden til strukturer i den subjektive bevidsthed; herved bliver mennesket et produkt af samfundet (ibid., 4). Samfundet er her en formativ agent i forhold til individets bevidsthed, og internaliseringen bevirker, at elementer i den objektive verden nu af individet både opfattes som interne og eksterne. Socialisering er et aspekt under internaliseringen, der betegner processen gennem hvilken en ny generation lærer at leve i overensstemmelse med samfundets institutionelle programmer. Socialiseringen er måden hvorpå, et samfund transmitterer dets objektiverede betydninger mellem generationerne (ibid., 15).

Nedenfor er forholdet mellem eksternalisering, objektivering og internalisering afbilledet:



**Figur 1: den sociale konstruktion af virkeligheden**

Prøven på samfundets objektivitet er, i hvor høj grad det kan manifestere sig selv med en tvingende magt og konstituerer sig selv som, og trænge sig på som, virkelighed (ibid., 11-12). Som objektiv virkelighed skaber samfundet en meningsfuld verden som

mennesket kan bebo, og denne objektivitet breder sig til samfundets konstituerende elementer.

Med det samfundsskabte nomos dannes en dikotomi lignende den mellem kaos og kosmos. Ethvert nomos, set fra samfundets perspektiv, er et område af mening midt i meningsløsheden, en meningsløshed, der for enhver pris må holdes væk. Ethvert socialt konstrueret nomos står over for den vedblivende fare for at kollapse i anomi (ibid., 23), hvilket den sociale verden forsøger at afværge ved at blive taget for givet. Institutionelle programmer bliver udstyret med en ontologisk status, der medfører, at benægtelse af disse betyder benægtelsen af væren selv. Når et socialt etableret nomos opnår en status, hvor det tages for givet, sker der en sammenkobling mellem dette nomos og det, der anses som den fundamentale mening i universet (ibid., 24). Meninger og betydninger i den menneskeligt konstruerede orden projiceres ud i universet, hvorved den nomiske konstruktion forstærkes, da det gives en ikke-menneskelig stabilitet. Netop i denne forbindelse bliver religion central, da den hjælper med at skabe et helligt nomos og kosmos (ibid., 25). Den nomiske konstruktion har i det hellige kosmos nået sin ultimative kulmination; religion er herved et udtryk for menneskets eksternalisering i højeste potens (ibid., 27).

Da alle socialt konstruerede verdener, som nævnt, har en indbygget skrøbelighed, kræver de legitimering. Dette sker gennem den socialt objektiverede viden, der skal forklare og retfærdiggøre den sociale orden. Et samfunds nomos er i første omgang legitimeret ved blot at være til, og det samme gælder institutioner integreret heri. Når den sociale verden udfordres må sekundære former for legitimering anvendes (ibid., 30-31). Legitimeringens funktion er at gøre de objektiveringer, der er blevet institutionaliseret, både objektivt tilgængelige og subjektivt plausible (Berger & Luckmann 1991, 110). Effektiv legitimering fordrer derfor symmetri mellem objektive og subjektive definitioner af virkeligheden. Religion er den historisk set mest udbredte og effektive form for legitimering, da den kan forbinde samfundets skrøbelige verdenskonstruktion med den ultimative virkelighed. Den sociale verdens institutioner får herved en ultimativ valid ontologisk status (Berger 1990, 33).

I denne sammenhæng påpeger Berger en væsentlig forudsætning for enhver religiøs verdensopretholdende proces, som han beskriver således:

Worlds are socially constructed and socially maintained. Their continuing reality (...) depends upon *specific* social processes, namely those processes that ongoingly reconstruct and maintain the particular worlds in question. Conversely, the interruption of these social processes threatens the (objective and subjective) reality of the worlds in question. Thus each world requires a social "base" for its continuing existence as a world that is real to actual human beings. This "base" may be called its plausibility structure (ibid., 45)

Denne forudsætning er både gældende for legitimeringer og de verdener, der legitimeres. Religiøse traditioner kræver, ifølge Berger, et fællesskab og en social struktur inden for hvilken, religionen tages for givet for at være plausibel. Konvertering mellem religiøse verdener betyder derfor en migration mellem plausibilitetsstrukturer. Pointen er, at jo fastere en plausibilitetsstruktur er, des mere stabil vil den verden, som strukturen understøtter, også være. Omvendt: jo svagere plausibilitetsstruktur, des mere akut er behovet for verdensopretholdende legitimering (ibid., 47). Truslen mod et religiøst univers kan både komme indefra og udefra, men problemerne er størst i forbindelse med mødet med et andet symbolunivers, da dets blotte eksistens demonstrerer, at ens eget univers ikke er en fakticitet uden alternativer.

Den fundamentale mekanisme i religiøs legitimering er transformationen af menneskelige produkter til ikke-menneskelige fakticiteter (ibid., 89) Dette er et udtryk for en alienationsproces, hvorigennem mennesket "glemmer" at det er medproducent af verden. Alienation kan derved siges at være objektiviseringsprocessen i videste udstrækning, hvor den sociale virkelighed får en ikke-menneskelig objektivitet, der gør det umuligt at forstå denne ud fra menneskelige termer (ibid., 85; 90).

#### **4. Henri Lefebvre: produktionen af rum**

Lefebvre mener, at rummet skal betragtes som multidimensionalt. En adækvat forståelse af rummet må derfor både have fokus på de fysiske, mentale og sociale dimensioner (Knott 2005b, 8). Lefebvres undersøgelse af rummet handler derved ikke primært om det fysiske rum, men i stedet om hvordan rummet erfares, tænkes og praktiseres; fokus er hermed det sociale rum (Knott 2005a, 35). Lefebvre beskriver sit projekt således:



The project I am outlining, however, does not aim to produce a (or *the*) discourse on space, but rather to expose the actual production of space by bringing the various kinds of space and the modalities of their genesis together within a single theory (Lefebvre 1991, 16)

Det er herudfra centralt, at Lefebvres teoretiske analyse ikke har til formål at frembringe viden om rum, men i stedet viden om produktionen af rum, hvilket sker på baggrund af antagelsen: "(social) space is a (social) product" (ibid., 26). Viden om produktionen af rum fås mest produktivt gennem skabelsen af en teoretisk enhed af metoder og områder, der normalt forstås adskilt - altså det fysiske, mentale og sociale (ibid., 11). Behovet for, og den hidtidige mangel på, en sådan teoretisk enhed begrundes af Lefebvre med henvisning til en herskende filosofisk-epistemologisk opfattelse af rummet. Her omslutter det mentale domæne det sociale og fysiske, og det mentale rum, og den teoretiske praksis der udspringer herfra, er det centrale referencepunkt for viden (ibid., 5-6). Lefebvre mener ikke, at det mentale rum kan adskilles fra det sociale og materielle, da de forudsætter og understøtter hinanden. Derfor kan det teoretiske udgangspunkt for opnåelsen af viden om produktionen af rum ikke være filosofisk, da filosofien selv har været medskabere af dette skisma (ibid., 14). Hvis man forbliver inden for den filosofisk-epistemologiske tænkning, vil viden om rum kun være bundet til det diskursive og sproglige niveau. At det sociale rum er socialt produceret, samt at det filosofiske perspektiv ikke er et fordelagtigt udgangspunkt for analysen af rum, skjules ifølge Lefebvre ved en dobbeltillusion vedrørende rummets karakter: illusionen om transparens og den realistiske illusion (ibid., 27). Illusionen om transparens opstår når rummet betragtes med udgangspunkt i tale og tanke og herigennem kommer til at fremstå gennemskueligt og let afkodeligt. Rummet bliver udelukkende mentalt (Simonsen 2010, 38). Illusionen er derved karakteristisk for den filosofisk-epistemologiske tilgang til rummet og knytter sig til den vestlige kulturs overbetoning af tale og skrift (Lefebvre 1991, 28). Den realistiske illusion bygger på en naiv antagelse af naturlig enkelthed, hvor materialiteten ses som havende mere reel eksistens end subjektet og dets tankevirksomhed. Materialitet har her forrang i forhold til det mentale (Simonsen 2010, 38; Lefebvre 1991, 29). Lefebvres formål med blotlæggelsen af illusionerne er, igen, at tage afstand fra reduktionistiske tendenser til enten at opfatte rummet som udelukkende mentalt eller materielt. For Lefebvre er rummet socialt, og i dette er såvel det mentale som materielle indeholdt (Simonsen 2010, 38).

I forlængelse heraf udvikler Lefebvre en begrebslig triade<sup>6</sup>, der skal ses som en del af processen til åbning af det sociale rum, dets produktion og reproduktion. Intentionen med triaden er ikke abstrakt og teoretisk, men derimod en konkret og analytisk begrebsliggørelse af tre dialektisk forbundne aspekter ved det sociale rum (Lefebvre 1991, 39-40). Elementerne i triaden skal ikke opfattes som adskilte dele men som forskellige aspekter ved rummet, der kun adskilles i analytisk øjemed. Forholdet mellem elementerne i triaden er ustabil, da det vil være afhængig af samfund og historisk periode, hvilket aspekt der er mest fremtrædende; dog vil de alle være tilstede uafhængigt af disse variationer (ibid., 46).

Den spatiale praksis, også kaldet det erfarede rum, betegner samfundets produktion og reproduktion samt specifikke lokaliteter og rumlige karakteristika ved et samfund (ibid., 33). Den spatiale praksis strukturerer hverdagslivet og beskriver herved måden, hvorpå rum genereres, bruges og erfares af mennesker i hverdagen. Den spatiale praksis tages i vid udstrækning for givet og er sjældent genstand for refleksion (Knott 2005b, 12). Den begrænses af det begrebne og det levede rum, men den er samtidig i stadig interaktion med disse. Det er ikke uproblematisk at afkode andre samfunds og historiske perioders spatiale praksis, da vi, som de, er influeret af en dominerende ordens repræsentationer (Knott 2005a, 40).

Den anden del af triaden kaldes rummets repræsentationer eller det begrebne rum. Dette formuleres af et samfunds herskende begrebsliggørende instanser og omfatter de dominerende, teoretiske og teknologiske repræsentationer af det levede rum, som begrebsliggøres og konstrueres af fx arkitekter, ingeniører og videnskabsfolk (Knott 2005a, 36). Det begrebne rum er, ifølge Lefebvre, det dominerende rum i alle samfund, og i dets repræsentationer er ideologi, magt og viden indlejret. Repræsentationerne er abstrakte og intellektuelt udtænkte (Lefebvre 1991, 39), men selvom repræsentationerne i sin grund er abstrakte, er deres rolle i social og politisk praksis signifikant og herved ligeledes i produktionen af rummet. Rummets repræsentationer har en praktisk indvirkning, når de materialiseres gennem arkitektur og konstruktioner, da de her griber ind i og modificerer de rumlige strukturer (ibid., 42). Traditionelt leves rummet før det konceptualiseres, men med tiden kommer repræsentationer til at gå forud og bliver adskilt fra praksis i en sådan udstrækning, at det bliver muligt at identificere en verden af

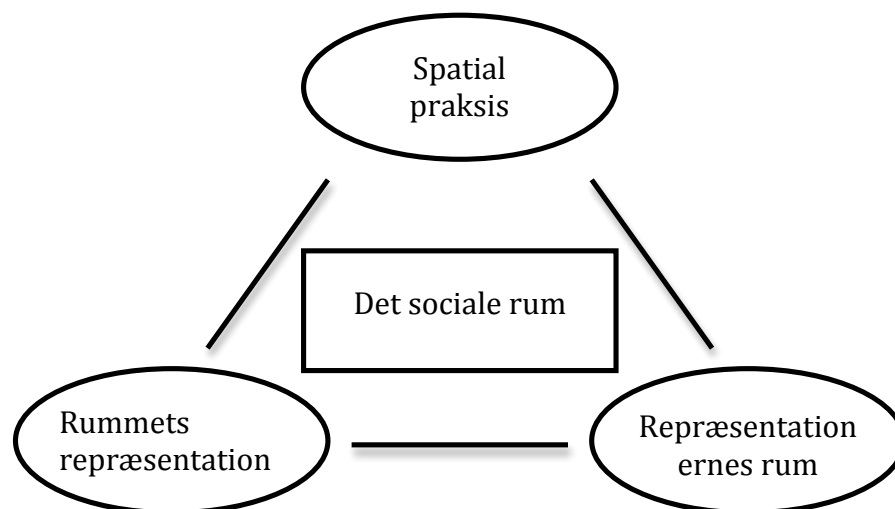
---

<sup>6</sup> Dansk oversættelse af begreberne: ”spatial praksis (erfaret rum)”, ”rummets repræsentationer (begrebne rum)” og ”repræsentationernes rum (levet rum)” på baggrund af Lefebvre 1991, 33

repræsentationer (Knott 2005a, 36-37). I lighed med den problematiske afkodning af den spatiale praksis, kan disse materialiserede repræsentationer, som bygninger, ikke altid umiddelbart aflæses (Lefebvre 1991, 143).

Det sidste led i Lefebvres triade kaldes repræsentationernes rum eller levet rum. Dette rum er direkte levet gennem dets tilhørende billeder og symboler, og det bliver kontinuerligt skabt og genskabt gennem borgernes forskellige former for tilegnelse og modificering af rummet – dette rum omfatter herved den komplekse symbolisme, der forbinder sig til det sociale livs spatialitet (Simonsen 2010, 39). Ifølge Lefebvre betegner dette aspekt det dominerede rum, som mennesket gennem fantasien forsøger at forandre og tilpasse. Repræsentationernes rum overlejrer det fysiske rum og gør symbolsk brug af dets objekter. Det er under denne rummodalitet, kulturen kommer ind i billedet, og dette rum er herved rig på symboler og tegn, der har sin oprindelse i historien (ibid., 41). Den symbolske og fantasifulde brug af det fysiske rum skaber mulighed for udviklingen af modrum, der går imod magtens dominerende orden eller diskurs. Selvom den levede orden ofte er domineret af den konceptuelle orden, har den altså kapaciteten til bestandigt at genoplives gennem grupper og individer, der lever i symbolsk opposition til den normative og dominerende orden (Knott 2005a, 52).

Nedenfor er Lefebvres dialektiske triade afbilledet:



**Figur 2: produktionen af rum**

En central pointe hos Lefebvre er, at ethvert samfund har sit eget specifikke rum, og en ændret samfundsorden følgelig medfører produktionen af et nyt rum (Lefebvre 1991, 46). Enhver social eksistens, ide, værdi eller repræsentation, der hævder at have realitet, men ikke formår at producere sit eget rum, mister sin styrke og bliver blotte tegn eller abstraktioner. Denne proces beskriver Lefebvre som rummets dom (*trial by space*), som han fastslår, at ingen menneskelig produktion kan undslippe (ibid., 416-17). Det er i rum, på en verdensomspændende skala, at alle ideer, repræsentationer, værdier osv. skal afprøves, og her de tilegner sig og mister styrke i konfrontation med andre ideer, repræsentationer og værdier. Rummets dom er herved en uundgåelig dramatisk begivenhed, hvor der bliver stillet radikalt spørgsmålstejn ved det afprøvede; det være sig filosofi, religion, ideologi eller etableret viden (ibid.).

## **5. Den sociale konstruktion af rum og virkelighed**

Inden den konkrete sammentænkning af Bergers og Lefebvres teorier er det værd at overveje de overordnede perspektiver, der gør, at disse komplementerer hinanden. Eftersom Berger er en etableret skikkelse inden for religionsvidenskaben, bliver spørgsmålet naturligt, hvad netop Lefebvres tilgang kan bistå med. Lefebvres bidrag er en spatial metodologi til undersøgelse og analyse af religion, der har fokus på forholdet mellem religion og de fysiske, mentale og sociale dimensioner af verden, hvori religion er situeret. Traditionelt har den religionsvidenskabelige forskningshistorie haft to modsatrettede tilgange til fænomenet religion. Den ene tilgang har fokus på det sociale tvingende kraft i forhold til individet (fx Émile Durkheim (1858-1917)), mens det andet perspektiv har fokus på mennesket som et meningsskabende væsen, der handler på baggrund af ideer og idealer (fx Max Weber (1864-1920)). Bergers position er en syntese mellem disse, idet han har øje for, at begge tilgange indgår som elementer i den dialektiske proces mellem eksternalisering, objektivering og internalisering. Selvom Berger herved har fokus på det mentale og sociale, kan Lefebvre bidrage med den materielle dimension og sætte fokus på forholdet mellem disse tre aspekter. Ydermere har Berger såvel som Lefebvre en konstruktivistisk tilgang til henholdsvis virkeligheden og rummet, hvilket medfører, at deres grundlæggende syn på den sociale verdens beskaffenhed er kompatible. Heri ligger et implicit aspekt af de-alienation og samfundskritisk, da de ved deres teorier gør opmærksom på, at virkeligheden kunne se

anderledes ud. Derudover komplementerer de hinanden i forhold til det perspektiv, hvorudfra de betragter den sociale verden. Bergers perspektiv er primært diakront og temporalt, da han tager udgangspunkt i religion som et historisk produkt (Berger 1990, VI). Modsat er Lefebvres perspektiv primært synkront og spatialt, men han mener dog, at det synkrone perspektiv indeholder det diakrone, da historien altid er indskrevet i det præsente rum (Lefebvre 1991, 37). Sammen skabes der mulighed for et mere fuldendt perspektiv, der har øje for alle disse elementer.

Begges udgangspunkt er, som nævnt, at virkeligheden er socialt konstrueret, og begge ser det som deres projekt at beskrive processerne igennem hvilke denne konstruktion, eller produktion, finder sted. Ydermere opstiller både Lefebvre og Berger triader til beskrivelsen af elementerne i denne proces, som i begges tilfælde er dialektisk af karakter. På trods af at Lefebvre ønsker at fremskaffe viden om produktionen af rum gennem sin begrebslige triade, kommer aspekterne heri dog til at fremstå en anelse statiske i den forstand, at de fremtræder som de elementer ved rummet, der er i spil i produktionen af rum, mens de bagvedliggende produktionsprocesser ikke er tydelige. Disse processer er mere evidente i Bergers triade, der synes mere dynamisk som overordnede sociale mekanismer uden et bestemt indhold. Eftersom konstruktionen af virkeligheden og produktionen af rum er et forsøg på at beskrive det samme fænomen, blot fra forskellige udgangspunkter, må Lefebvres og Bergers triader med fordel kunne supplere hinanden. Med udgangspunkt i Bergers lokalisering af de overordnede mekanismer fremstår processerne til rumproduktionen tydeligere. Eksternaliseringen af mental og fysisk aktivitet, der beskrives som en antropologisk nødvendighed, må følgelig også omfatte produktionen af rum. Overført på Lefebvres rumlige triade må denne fysiske og mentale eksternalisering være overensstemmende med rummets præsentationer som materialiseret ideologi, samt repræsentationernes rum som en symbolsk verdensfortolkning. Når eksternaliseringerne bliver objektiveret, konfronterer de deres producent med en ekstern fakticitet, og de får derved en tvingende karakter. Rummets repræsentationer, som det dominerende rum, kan ses i sammenhæng med Bergers beskrivelse af de objektiverede institutionelle programmer, der har magt over mennesket. At eksternaliseringerne må objektiveres for at blive virkelige er overensstemmende med Lefebvres beskrivelse af, at alle samfund, ideer og repræsentationer må producere et rum for at overleve og opnå realitet. Den realitet som mennesket lever i er herefter en virkelighed bestående af de objektiverede elementer i Lefebvres dialektiske triade. Derved

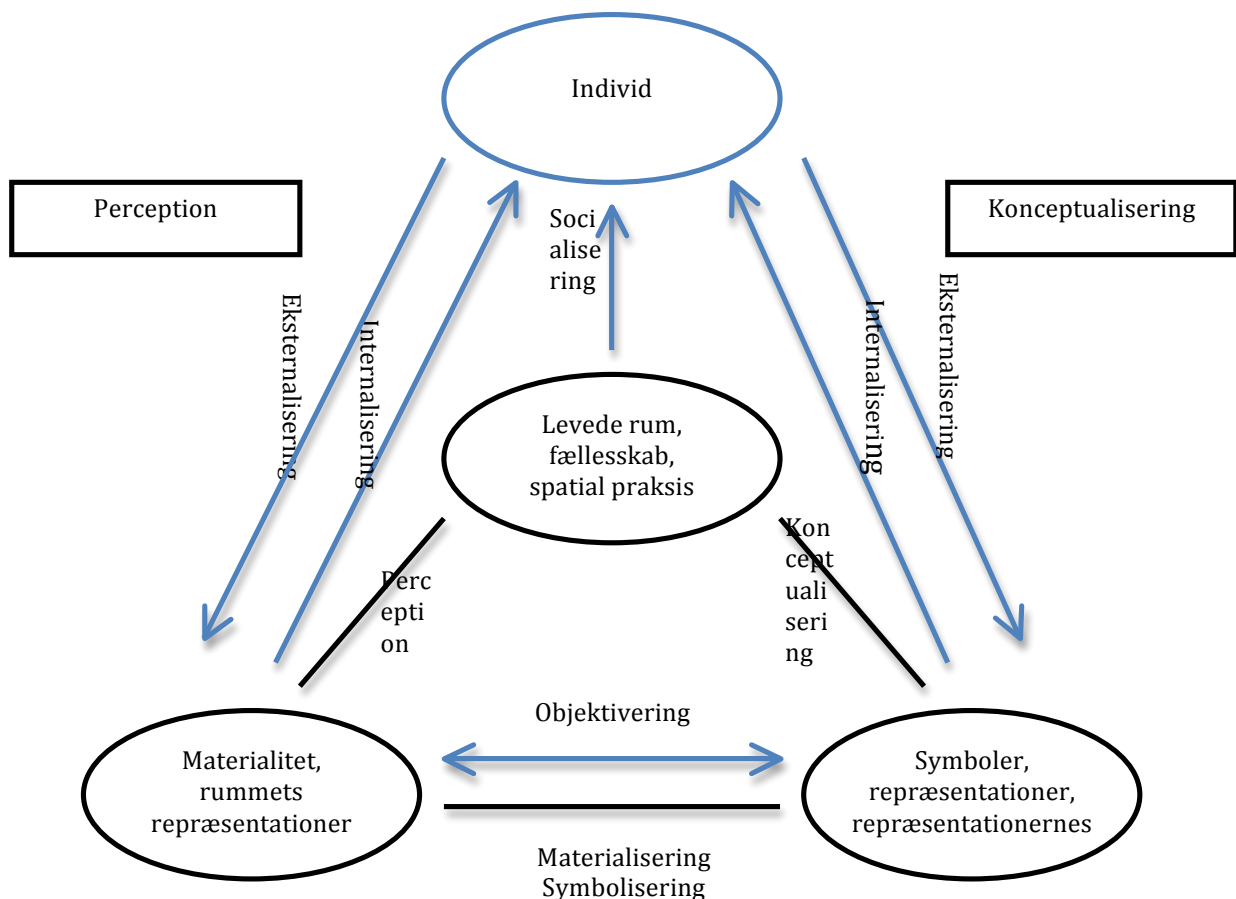
kan Lefebvres triade forstås som værende i spændet mellem eksternalisering og objektivering. I den udstrækning rummets repræsentationer og repræsentationernes rum er objektiveret, er Lefebvre og Berger uenige om symboluniversers status. Abstrakte symboler og repræsentationer får hos Lefebvre en underordnet position i det dominerede rum, mens de hos Berger har en central plads i skabelsen af virkeligheden samt en væsentlig modificerende indflydelse på denne. Symboluniverser kan ikke ses som autonome enheder hos hverken Lefebvre eller Berger, da disse er en del af de dialektiske triader. De indtager en mere kraftfuld position hos Berger og må her ses som placeret i spændet mellem repræsentationernes rum og rummets repræsentationer, hvor symboluniverset ikke kun finder sit magtudtryk gennem materialisering og heller ikke kan ses som domineret. At symboler får en underordnet status i Lefebvres tænkning kan ses i forlængelse af hans ønskede opgør med den filosofisk-epistemologiske tilgang til rummet, der netop betoner symboler, repræsentationer og diskurser.

At alternative samfundsindretninger og symboluniverser må skabe et rum for at opnå realitet betyder også, at et samfunds dominerende repræsentationer af rummet ikke er konstante, men kan udfordres. Dette er rummets uundgåelige dom over en bestemt virkelighed, der med Berger kan siges at foranlediges på baggrund af den konstruerede verdens skrøbelighed. Da det ikke står klart hos Lefebvre, hvordan rummet kæmper imod alternativer, kan Bergers beskrivelse af mekanismerne til legitimering af virkeligheden med fordel inddrages hertil. Her er især religion en historisk essentiel legitimationsform, da verdenskonstruktion her får et ikke-menneskeligt ophav og fakticitet. Materialiseringen af samfundets ideologi gennem konstruktioner kan ligeledes siges at fungere legitimerende, da den dominerende magt er indlejret heri. Berger behandler dog ikke materialitetens funktion og kraft i legitimeringsprocessen eller i den overordnede konstruktion af virkeligheden, men forholder sig i stedet primært til sociale strukturer og symboluniverser, hvorfor Lefebvres perspektiv her kan supplere.

Individets plads hos henholdsvis Lefebvre og Berger er af forskellig karakter. Hos Lefebvre har individet ikke en fremtrædende position som enkeltindivid, men det behandles som en masse, der lever i rum og interagerer med dets aspekter. Derved har Lefebvre ikke fokus på individets internalisering af den objektiverede verden, mens internaliseringen er central hos Berger, da virkeligheden ikke har en tvingende fakticitet, hvis den ikke anerkendes af individet. Lefebvre må antages at være klar over, at individet må anerkende virkeligheden, men baggrunden herfor er ikke hans fokuspunkt. Hos Berger

behandles dette, idet han ser individet som meningssøgende og meningsskabende, der tager en objektiveret virkelighed til sig for at skabe mening og stabilitet.

Berger har primært fokus på religion som en dominerende legitimerende samfundsmagt og som individuelt meningsskabende. Religion behandles som et mellemmenneskeligt fænomen i forbindelse med plausibilitetsstrukturens betydning, men de nærmere omstændigheder omkring dette fællesskab er ikke i fokus. I Lefebvres perspektiv kan religion i sin fysiske, sociale og kulturelle fremtoning forstås som et produkt af spatial praksis, der er blevet tilskrevet religiøs mening (Knott 2005a, 43). Herved kan Lefebvre bidrage med at understrege betydningen af menneskers handlinger og hverdagsinteraktion med omverdenen og følgelig med betydningen af materialiteten. Nedenfor illustreres sammentænkningen af Bergers og Lefebvres dialektiske triader:



Figur 3: den sammentænke triade

Figuren viser sammentænkningen af Bergers og Lefebvres teorier, med udgangspunkt i deres respektive dialektiske triader, hvor elementerne markeret med sort repræsenterer

Lefebvre og de blå Berger. Ved hjælp af Berger har individet fået plads som udgangspunktet for eksternalisering. Her demonstreres menneskets mentale og fysiske eksternaliseringer ved henholdsvis repræsentationernes rum og rummets repræsentationer. Ydermere inddrages internaliseringen af virkeligheden gennem individet. Pilen der illustrerer eksternalisering og internalisering viser herved, hvordan virkeligheden bliver et menneskeligt produkt, og hvordan mennesket bliver et produkt af virkeligheden. Relationen mellem individet/fællesskaber og materialitet, kan beskrives som den måde virkeligheden perciperes, mens relationen mellem individ/fællesskab og symboluniverser her skildres som konceptualiseringen af virkeligheden.

Objektiveringen finder sted både inden for repræsentationernes rum og rummets repræsentationer. Pilen, der markerer objektivering, går begge veje for at vise, at de som objektivering påvirker hinanden. At applicere Bergers beskrivelse af den objektiverede virkelighed i forhold til Lefebvres rummodaliteter er ikke uden problemer, hvorfor figuren ikke er fuldt dækkende. Hvor den spatiale praksis skal placeres i denne relation, er ikke helt klart, da denne rummodalitet kan ses som en del af den objektiverede virkelighed, men det er samtidigt det sociale rum, hvor individer og fællesskaber har deres hverdag, og derved også det rum hvor både eksternalisering, objektivering og internalisering finder sted. Ligeledes kan den spatiale praksis ses som stedet for de menneskelige fællesskaber, hvorfor pilen mellem den spatiale praksis og individet illustrerer socialiseringen, som sker på baggrund af interaktion med signifikante andre.

## **6. Analyse af pave Gregor I's brev angående anglermissionen**

I det følgende vil den sammentænkte teori afprøves gennem en analyse af pave Gregor I's brev til abbed Mellitus angående anglermissionen (Haar & Nørregaard 1974, 49-50). Dette er ikke en tekstanalyse i klassisk forstand, da formålet er at fastslå anvendeligheden af det samlede perspektiv. Denne tekst er valgt på baggrund af, at den tydeligt behandler forholdet mellem den materielle verden og det religiøse symbolunivers, men den sammentænkte teori kunne med fordel efterprøves på andre tekster fra andre tidsperioder. Dette tekstvalg kunne kritiseres for at være anakronistisk i forhold til Lefebvres og Berges primære undersøgelsesobjekt, som i begge tilfælde er deres samtidige samfund. Dog beskriver Berger eksternalisering som en antropologisk nødvendighed, og han mener ydermere, at menneskets verdensbyggeri er en konsekvens af vores biologiske



konstitution (Berger 1990, 4;5), hvorfor processer må antages at være tidsløse. Det samme gælder Lefebvre, der forklarer, at begreberne om produktion samt selve produktionen har en abstrakt universalitet (Lefebvre 1991, 15).

Gregor I levede fra ca. 540-604 og var pave fra 590 til sin død. Han var primus motor bag missionen i Britannien, hvortil abbed Mellitus blev sendt i 601 for at slutte sig til biskop Augustin, der ledte missionen blandt angelsakserne. I pave Gregor I's brev til abbed Mellitus giver han sine instrukser i forbindelse med missionsarbejdet. Disse instrukser omhandler, hvordan missionærerne skal forholde sig til angelsaksernes templer og religiøse ritualer. Ydermere giver Gregor gennem brevet udtryk for sin holdning til, hvordan man mest effektivt omvender angelsakserne.

Missionen har en tydelig pragmatisk karakter i forhold til det materielle rum, hvilket kommer til udtryk gennem et forsøg på formsynkretisme. Dette er bl.a. evident gennem instruksen om, at afgudstempler ikke må ødelægges, men kun billederne deri. Derudover skal templerne indvies og velsignes med vievand, hvorefter der skal rejses altre og relikvier (l. 7-8). At bibeholde bygningerne men ændre deres indhold kan med Lefebvres terminologi beskrives som et forsøg på at ændre repræsentationernes rum, hvorved der efterstræbes en modificering af det fysiske rums symbolik. Repræsentationers rum er dog hos Lefebvre ofte domineret af rummets repræsentationer, altså af de ideologi- og magtbaserede indlejringer i samfundets materielle konstruktioner. Ved ikke at ændre rummets repræsentationer, ved fx at bygge nye templer, forsøger Gregor at gå omvejen omkring repræsentationernes rum for derved at ændre magtudtrykket i rummet. Ændringer i repræsentationernes rum giver, ifølge Lefebvre, mulighed for dannelsen af modrum, der står i symbolsk opposition til den dominerende orden. Det er dog næppe formålet med den kristne mission at skabe et oppositionelt modrum, men det er i stedet et forsøg på selv at blive den dominerende orden og dominere rummets repræsentationer. Dette må være tilfældet, da missionsvirksomhed har til hensigt at overtage det religiøse univers og ikke blot været ét univers blandt andre. Lefebvre selv benytter også religion til illustration af forholdet mellem ideologi og rum, og han understreger, at religion må have materielle manifestationer for at være en faktor i den sociale virkelighed:

What would remain of a religious ideology – the Judaeo-Christian one, say –if it were not based on places and their names: church, confessional, altar, sanctuary, tabernacle? The Christian ideology (...) has created the space

which guarantee that it endures. More generally speaking, what we call ideology only achieves consistency by intervening in social space and in its production, and by thus taking on body therein (Lefebvre 1991, 44).

Den religiøse tradition må legemliggøre sig i det sociale rum og skabe sit eget rum indeholdende praksis, materialitet og repræsentationer for at overleve, hvorfor det også kan betænkes, om en ændring i repræsentationernes rum i realiteten vil være tilstrækkelig. Grunden til at man, med baggrund i Lefebvre, kan betvivle dette er, at han ikke tillægger symboler og repræsentationer samme kraft som den materialiserede ideologi. Hos Berger derimod spiller symboluniverser en central rolle i konstruktionen af virkeligheden, hvorfor en ændring af repræsentationernes rum her er en effektiv måde at ændre menneskers virkelighedsopfattelse. Ændring i repræsentationernes rum vil med Bergers terminologi kunne beskrives som en kristen eksternalisering af et alternativt symbolunivers. Formålet er at gøre disse eksternaliseringer til en del af det objektiverede nomos og derved en del af virkeligheden. Gennemtrængningen af det objektiverede kristne nomos er både evident i forhold til det symbolske univers, men også i forhold til overtagelsen af de materielle objektiveringer ved okkupation af bygninger, der er et led i forsøget på at ændre rummets repræsentationer.

Der skabes ifølge Berger med det samfundsskabte nomos en dikotomi mellem kaos og kosmos. I Gregors religiøse diskurs er denne dikotomi tydeligt præsent, hvilket illustreres gennem italesættelsen af de angelsaksiske helligsteder som afgudstempler (l. 6), hvori dæmonerne dyrkes (l. 9), og der ofres til djævelen (l. 15). Diskursen forbliver inden for en kristen verdensforståelse, hvor missionsarbejde bliver et led i den kosmiske kamp mellem kaos og kosmos. På det praktiske plan kommer denne diskurs til udtryk ved indvielsen og velsignelsen af bygninger ved vievand. Dette er en sakralisering, der tydeligt markerer en rumlig afgrænsning, ikke blot af det hellige fra det profane men også kosmos fra kaos. Bergers beskrivelse af samfundet som nomiserende, som ordensskabende, er her tydeligt.

Lefebvre beskriver hvordan samfund, repræsentationer og ideer må producere et rum for at få realitet og overleve rummets dom, hvilket med Berger kan beskrives vha. legitimeringsmekanismerne. Da det nye kristne nomos blandt angelsakserne ikke legitimeres ved blot at være til stede, må sekundære legitimeringsmekanismer implementeres. I overensstemmelse med Gregors italesættelse af dikotomien mellem kaos

og kosmos kan denne verdensopretholdende og legitimerende mekanisme beskrives som symbolsk nihilation, eller negativ legitimering (Berger & Luckmann 1991, 132). Dette betyder, at man forsøger at benægte virkeligheden af fænomener og fortolkninger, der ikke passer ind i ens eget univers. Dette kan ske ved at tilskrive disse en negativ eller underordnet ontologisk status (ibid.). Det kan, som her, gøres ved at beskrive hedningene med begreber og kategorier fra det kristne univers, da hedningens udsagn kun herved bliver meningsfulde (ibid., 133). Dermed kan man inkorporere det afvigende univers i ens eget og gøre det til en bekræftelse af dette og derfor udrydde det ultimativ. På denne måde elimineres det angelsaksiske repræsentationelle rum til fordel for det kristne.

I overensstemmelse med Lefebvres triade må det af de kristne producerede rum indeholde alle elementerne i triaden for at være levedygtigt. På trods af at missionærene blot overtager de fysiske bygninger og ændrer deres symbolske betydning, lægger de dog også materialiserede repræsentationer i form af relikvier (l. 8). Relikvier har en evne til at skabe en fornemmelse af sted og lokalitet i den religiøse topografi og er samtidig en måde at skabe lokal identitet gennem de tilknyttede helgener og historier (Lees & Overing 2006, 15). Relikvier skaber et religiøst kort over verden<sup>7</sup> og repræsenterer det religiøse fællesskab, der omgiver relikviet (ibid., 21). Dette kan ses som et led i den religiøse skabelse af et helligt nomos, hvor den producerede orden får en ikke-menneskelig stabilitet ved at blive projiceret ud i universet. Herved forstærkes den nomiske konstruktion, og der skabes et stabilt rum, som forhåbentlig kan overleve rummets dom.

Med udgangspunkt i Lefebvres triade kunne man, som sagt, argumentere for, at den mest effektive måde at forandre angelsaksernes oplevelse af rummet ville have været at ændre rummets repræsentationer, men dette kunne dog medføre en tilstand af anomi blandt angelsakserne. På den baggrund synes den formsynkretistiske tilgang produktiv, og denne tilgang udspringer da heller ikke blot af overvejelser om bygningernes gode konstruktion (l. 8). Templerne skal ligeledes bevares for at borgerne kan samles det vante sted, blot for at tilbede en ny gud (l. 10-11). Gregor mener derved, at det vil være nemmere for angelsakserne at indoptage den nye religiøse virkelighed, hvis de får lov til at beholde noget af det ydre (l. 16-17). Hermed fastholdes angelsaksernes spatiale praksis i den forstand, at der ikke ændres på det konkrete fysiske rum, de i hverdagen bevæger sig rundt

---

<sup>7</sup> Jonathan Z. Smith beskriver forholdet mellem territorium og kort, samt hvordan religion skaber kort over verden. Se evt. "The Wobbling Pivot" (1972) og *Map is not Territory: Studies in the History of Religions* (1978)

i. Det fysiske rum, hvori hverdagslivet udfolder sig, anses som essentielt i forhold den sociale interaktion mellem individer. På det sociale niveau er det ligeledes en understregning af plausibilitetsstrukturens betydning for de religiøse fællesskaber. I de nye omgivelser må kristendommen være i stand til at skabe nogle sociale strukturer og fællesskaber, inden for hvilke den kan opnå en grad af selvfølgelighed. Den kristne plausibilitetsstruktur blandt angelsakserne må i udgangspunktet antages at være svag, hvilket igen understreger behovet for verdensopretholdende legitimering. Fastholdelsen af det fysiske rum for at opretholde et socialt samlingssted tydeliggør også det dialektiske forhold mellem materialitet og socialitet<sup>8</sup>.

Spørgsmålet bliver nu, i hvilken udstrækning det vil lykkes de kristne missionærer at skabe et så overbevisende rum og plausibilitetsstruktur, at den nye virkelighed vil blive internaliseret. Der skal skabes symmetri mellem den objektiverede verden og de subjektive bevidsthedsstrukturer, der må fremstå med en fakticitet, der muliggør såvel internalisering som socialisering. Det er derved ikke tilstrækkeligt blot at ændre de rum, repræsentationer og symboler, der omgiver individet, den nye virkelighed må accepteres som dette. Hvis ikke dette lader sig gøre, vil det nye rum og virkelighed ikke overleve rummets dom.

Nye lande og nye omgivelser kan være et ret ufremkommeligt miljø for tilkomne religioner, men ikke desto mindre er de et mulighedsrum. Dette mulighedsrum kan udnyttes ved reproduktion af kendte institutionelle programmer og praksisser uden i nogen særlig grad at lade sig influere af de nye omgivelser. Alternativt kan man konstruere et nyt levende repræsentationelt rum ved udnyttelse af ressourcer både fra de nye omgivelser og ens egen religiøse tradition (Knott 2005a, 55). Gregors tilgang har hovedvægten på den synkretistiske udnyttelse af mulighedsrummet, selvom synkretismen og pragmatikken på det symbolske og repræsentationelle område ikke er udtalt.

## **7. Den spatiale vending i religionsvidenskaben?**

Denne opgave har med udgangspunkt i en redegørelse for Bergers teori om den sociale konstruktion af virkeligheden samt for Lefebvres teori angående produktionen af rum haft til formål at undersøge, hvorvidt den spatiale vending kan være et givtigt perspektiv inden for religionsvidenskaben. Dette er blevet gjort ved en sammentænkningen af

---

<sup>8</sup> Manfred Büttner beskriver reciprociteten mellem en religiøs gruppe og landskabet i "Religion and Geography: Impulses for a New Dialogue between Religionswissenschaftlern and Geographers" (1974)

hovedpointerne i Bergers og Lefebvres teorier, som efterfølgende er blevet anvendt som analyseredskab afprøvet på pave Gregor I's brev til abbed Mellitus. Alle elementerne i sammentænkningen af Lefebvre og Berger kunne ikke udforskes i analysen, og for at undersøge andre aspekter af den sammentænkte teori kunne analyseobjektet udskiftes med en anden tekst eller et konkret rum, eftersom hverken Bergers eller Lefebvres teorier har tekstanalyse som hovedformål.

Som teoretiske grundlag for undersøgelsen af religion kan den sammentænkte teori bidrage med forståelsen af, hvordan religion er situeret i verden spatielt, mentalt og socialt samt religions rolle inden for de forskellige rummodaliteter og i konstruktionen og opretholdelsen af virkelighed. Ydermere kan den bidrage med en lokalisering af mekanismerne bag konstruktionen. Netop på denne måde er Lefebvre og Berger blevet benyttet i den ovenforstående tekstanalyse, idet der med Lefebvre er blevet gjort opmærksom på det sociale rums forskellige aspekter for derved at kunne analysere Gregors tilgang til konverteringen af angelsakserne. Med Berger blev der i analysen sat fokus på processerne bag konstruktionen af virkeligheden for at understrege, at alle elementerne i hans dialektise triade må gives opmærksomhed, hvis den kristne mission succesfuldt skal konstruere et nyt plausibelt nomos. Individet er hverken præsent i teksten eller hos Lefebvre, men med Berger er individets internalisering af den objektiverede virkelighed essentiel for, at Gregors projekt kan lykkes. Berger beskriver, hvordan samfund, vha. religion, skaber et meningsfuldt nomos, som mennesket kan bebo, samt hvordan religionen er et nyttigt instrument til forstærkning af en nomisk konstruktion. På den baggrund blev det i analysen fremhævet, hvordan Gregor benytter dikotomien mellem kosmos og kaos til internt at legitimere og opretholde det kristne univers. Denne form for legitimering foregår på det symbolske niveau, hvilket ligeledes er Gregors primære udgangspunkt i forhold til missionen, idet hans fokus er at ændre symboluniverset for derigennem at ændre magtforholdet i rummet. Lefebvre beskriver repræsentationernes rum som domineret af rummets repræsentationer, hvorfor man med afsæt heri kunne se det som fordelagtigt, hvis Gregor også havde ændret rummets repræsentationer for mere effektivt at ændre magtudtrykket. Berger tilskriver dog symboluniverser en mere kraftfuld status for menneskets virkelighedsopfattelse, hvorfor en ændring af symboluniverset i dette perspektiv kan være effektiv. Til gengæld har materialiteten hos Berger en underordnet position, mens Lefebvre understreger dennes betydning for menneskers interaktion og opfattelse af rummet. Materialiteten er væsentlig, da den sætter rammerne

omkring det konkrete hverdagsliv, mens den samtidig er effektivt til manifestering af magt og ideologi, der kan have en tvingende kraft i forhold til mennesket. At en religion, og et samfund, bliver nødt til at manifestere sig med en tvingende magt for at overleve er Berger og Lefebvre enige om. Lefebvre betoner, at et samfund, repræsentation, religion osv. må skabe sit eget rum for at kunne overleve rummets dom. Den samme mekanisme understreger Berger ved at fremhæve, at religiøse ideer og institutioner må objektiveres for at få en tvingende magt og derved blive anerkendt som virkelighed.

Samlet synes de to perspektiver at supplere og komplementere hinanden på en frugtbar måde og leder til den konklusion, at den spatiale vending kan være et spændende perspektiv at indlemme i religionsvidenskaben. Lefebvre bidrager i sammentænkningen til Bergers religionssociologi ved at give en spatial dimension og derved understrege, at denne er centralt for menneskets liv i og omgang med verden og derfor ikke må nedprioriteres. I Lefebvres spatiale projekt til analyse af produktionen af rum mangler han fokus på den mentale og symbolske dimension, men med Berger bliver denne dimension genindført og får en plads på niveau med materialiteten. Ydermere tjener Lefebvres dialektiske triade som indholdsudfyldelse af de tomme sociale processer, som Berger beskriver ligger bag konstruktionen af virkeligheden. Herved kan disse processer eksemplificeres samtidig med, at de skaber klarhed om mekanismerne bag produktionen af rummet, som dermed får en mere dynamisk karakter. Inden for religionsvidenskaben kan dette perspektiv derfor bidrage til en dynamisk forståelse af rummet og religionens situerethed heri. Det rumlige perspektiv anviser en ny analysemetode af såvel konkrete rum som religiøse tekster omhandlende rum, som vist i analysen ovenfor.

## **8. Litteraturliste**

Berger, Peter L.

1990 [1967] *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*,  
Anchor Books, New York

Berger, Peter L. & Thomas Luckmann

1991 [1966] *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of  
Knowledge*, Penguin Books, London

Büttner, Manfred

1974 "Religion and Geography: Impulses for a New Dialogue between Religionswissenschaftlern and Geographers", *Numen* 21, 163-196

Fabian, Louise

2010 "Spatiale forklaringer", *Slagmark: Vendingen mod rummet* 57, 19-33

Haar, Helge & Jens Nørregaard

1974 "Pave Gregor I til Abbed Mellitus om Anglermissionen, ca. 601-604", in: Helge Haar & Jens Nørregaard, eds., *Kirkehistoriske Læsestykker I: Oldtid og Middelalder*, Branner og Korch, København, 49-50

Knott, Kim

2005a *The Location of Religion: a Spatial Analysis*, Equinox, London

2005b "Spatial theory and method for the study of religion", *Temenos: Nordic journal of comparative religion* 41, 153-184

Lees, Clara A. & Gillian R. Overing

2006 "Anglo-Saxon Horizons: Place of the Mind in the Northumbrian Landscape", in: Clara A. Lees & Gillian R. Overing, eds., *A Place to Believe in: Locating Medieval Landscapes*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 1-26

Simonsen, Kirsten

2010 "Rumlig praksis: konstitution af rum mellem materialitet og repræsentation", *Slagmark: Vendingen mod rummet* 57, 35-47

Smith, Jonathan Z.

1972 "The Wobbling Pivot", *The Journal of Religion* 52, 134-149

1978 *Map is not Territory: Studies in the History of Religions*, The University of Chicago Press, Chicago

Østergaard, Jesper

2012 "Tibetansk buddhisme: Mytologiens fingeraftryk på verden", *Religion: Tidsskrift for Religionslærerforeningen for Gymnasieskolerne og HF*, 32-36

## 9. Pensumliste

- Berger, Peter L.  
1990 [1967] *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*, Anchor Books, New York, V-VII + 3-171 171 sider
- Berger, Peter L. & Thomas Luckmann  
1991 [1966] *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Penguin Books, London, 7-211 204 sider
- Büttner, Manfred  
1974 "Religion and Geography: Impulses for a New Dialogue between Religionswissenschaftlern and Geographers", *Numen* 21, 163-196 34 sider
- Corrigan, John  
2009 "Spatiality and Religion", in: Santa Arias & Barney Warf, eds., *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*, Routledge, London, 157-172 16 sider
- Ek, Richard  
2010 "Den rumlige vending som ontologisk vending", *Slagmark: Vendingen mod rummet* 57, 49-66 18 sider
- Fabian, Louise  
2010 "Spatiale forklaringer", *Slagmark: Vendingen mod rummet* 57, 19-33 15 sider
- Haar, Helge & Jens Nørregaard  
1974 "Pave Gregor I til Abbed Mellitus om Anglermissionen, ca. 601-604", in: Helge Haar & Jens Nørregaard, eds., *Kirkehistoriske Læsestykker I: Oldtid og Middelalder*, Branner og Korch, København, 49-50 1 side
- Hastrup, Kirsten  
2004 "Antropologiens vendinger" in: Kirsten Hasten, ed., *Viden om verden: en grundbog i antropologisk analyse*, Hans Reitzels



- Forlag, København, 9-29 21 sider
- Knott, Kim
- 2005a *The Location of Religion: a Spatial Analysis*, Equinox,  
London, 1-133
- 2005b ”Spatial theory and method for the study of religion”,  
*Temenos: Nordic journal of comparative religion* 41, 153-184 169 sider
- Larsen, Svend Erik
- 2010 ”Udviklingen af rumopfattelsen 1600-2000”, *Slagmark:  
Vendingen mod rummet* 57, 155-168 14 sider
- Lees, Clara A. & Gillian R. Overing
- 2006 ”Anglo-Saxon Horizons: Place of the Mind in the  
Northumbrian Landscape”, in: Clara A. Lees & Gillian R.  
Overing, eds., *A Place to Believe in: Locating Medieval  
Landscapes*, The Pennsylvania State University Press,  
Pennsylvania, 1-26 26 sider
- Lefebvre, Henri
- 1991 [1974] *The Production of Space*, Blackwell Publishing, Oxford, 1-  
169 + 401-432 201 sider
- McCulloch, Robert
- 1978 ”Gregorian Adaptation in the Augustinian Mission to England”,  
*Missioly: An International Review* Vol. 6, No. 3, 321-334 14 sider
- Simonsen, Kirsten
- 2010 ”Rumlig praksis: konstitution af rum mellem materialitet  
og repræsentation”, *Slagmark: Vendingen mod rummet*  
57, 35-47 13 sider
- Smith, Jonathan Z.
- 1972 ”The Wobbling Pivot”, *The Journal of Religion* 52, 134-149
- 1978 *Map is not Territory: Studies in the History of Religions*, The  
University of Chicago Press, Chicago, 289-309 37 sider

Østergaard, Jesper

2012 ”Tibetansk buddhisme: Mytologiens fingeraftryk på verden”,  
*Religion: Tidsskrift for Religionslærerforeningen for  
Gymnasieskolerne og HF*, 32-36

5 sider

**I alt**

**959 sider**